

2. BÄRSÄRKAR OCH RÖD FLUGSVAMP

En viril myt

För hundra år sedan skrev H. G. Wells en novell på temat 'bärsärkar och röd flugsvamp'. Visserligen var scenen inte en nordisk vikingamiljö och 'bärsärken' var en stillsam affärsägare. Men flugsvampen var riktig och läsaren förutsattes känna till att vikingar blev vilda av röd flugsvamp. Så här berättar H. G. Wells om hur den timide affärsmannen Coombes blev en bärsärk, och vad som hände sedan.

Herr Coombes var en strävsam och pryddlig gentleman. Han ägde en mindre affär och hela hans liv gick ut på att hålla nöden och konkursen borta. Därför månade sig Coombes om att bevara ett klanderfritt anseende inför kunderna. Emellertid delade han sin torftiga bärning med en njutningslysten hustru, som till hans förtvivlan begav sig ut på allehanda nöjen, och till hans sorg flirtade med andra karlar. Varje söndag ockuperades middagsbordet och favoritfåtöljen av oinbjudna gäster. För den lille blekhyade mannen hade livet blivit en plåga. En söndag spelade åter en av gästerna frivol musik. Vad skulle grannarna tänka, och kunderna? Nu var gränsen nådd. Herr Coombes hade fått nog. Ett gräl bröt ut, och Coombes bad gästerna dra. Men det slutade med att han själv, förödmjukad och med tårar på kinderna, smällde igen dörren till sitt eget hem.

Tung i sinnet vandrade Coombes mot en dyster skog. Vad kunde han göra? Överklassens män bedrog sina hustrur, lägre tjänstemän kunde ta till kniven och byggjobbare sparkade sina fruar till döds – men själv var han oförmögen till krafterdåd. Hans liv hade sparat ur. Coombes skulle just till att dränka sig, då blicken föll på en 'läderbör'. Tankspridd tog han upp den. Först då såg han att det var en svamp. Den slemmiga blanka hatten var egendomligt purpurfärgad. Svampen såg mycket giftig ut. Märkvärdiga ting, mumlade han för sig själv, att alla är dödligt giftiga! Det hade hans far ofta sagt. Herr Coombes smakade på en liten bit, tog sedan en till, och svalde slutligen en munfull. Genast började det klia i tår och fingrar. Pulsen ökade och Coombes

kände sig ostadig. Han såg några svampar till och ville äta mer. Men innan han nådde fram till dem förlorade han medvetandet.

Då Coombes vaknade var han på ett strålande humör. Han skrattade till. Visst hade de haft rätt! Han var en tråkmåns. Men nu var det slut med detta. Herr Coombes stod upp, beredd att möta världen med ett leende. Nu var det dags att ändra på både det ena och det andra. Så krängde han rocken avig, alltid en liten början, och stoppade några blommor i fickan. Förresten, tänkte han, nog borde väl gästerna få i sig litet av svampen de också. Så rafsade han med sig några av den röda sorten, de med vita prickar på hatten.

Till fruns och besökarnas förskräckelse snubblade en tilltufsad herr Coombes plötsligt in bland dem. Ansiktet var dödsblekt och ögonen stora och lysande.

– Upp med er och dansa! ropade han, och tog tre fantastiska steg över golvet. – Se här några prima svampar. Ta för er! Nu ska ni ha roligt.

Till deras fasa förvandlades Coombes inför deras ögon. Han blev rasande och galen, som om han just påmint sig ett tidigare gräl.

– Det här är mitt hus! vrålade han. Här är det jag som bestämmer! Och ni äter vad jag bjuder på!

Så grabbade Coombes tag i en man och försökte trycka flugsvamp i munnen på honom. Kläder revs sönder och bord vältes. Mannen flydde till köket, förföljd av herr Coombes. Exakt vad som sedan hände gick aldrig att reda ut. Säkert är att mannen slutligen lyckades fly med svampbitar smetade i ansiktet. Men Coombes stannade kvar. I ensamheten återvände det glada humöret. Anledningen torde ha varit den att han funnit det starköl som hustrun envisats med att ha för medicinskt bruk. Herr Coombes, som alltid varit en sträng godtemplare, lär ha bälgat i sig mängder under det han sjungit ballader och knäckt flaskhalsar med faten från hustruns bröllopsservis. Då Coombes slutligen hittades i kolkällaren, var han försänkt i en djup och hälsosam sömn.

Fem år senare möter vi, säger berättaren, en välbärgad myndig butiksägare, vars hustru är mycket mån om att hjälpa sin man i hans framgångsrika affärsverksamhet. Under en skogs promenad med sin förvånade bror omnämner herr Coombes i förbifarten, hur han förvandlat sitt hem från att ha varit ett värdshus till en plats där mannens ord gäller, och där hustrun är ett stöd och ett sällskap.

– Så har det inte alltid varit, medger Coombes. Men en gång blev jag tvungen att nypa till, du vet.

Bröderna promenerar sakta vidare bland träden, förundrade över kvinnans väsen. Då utbrister plötsligt brodern:

– Så mycket svamp det finns här. Jag kan inte förstå vad i all världen det är för nytta med dem?

Herr Coombes tittar ner och svarar tankfullt:

– Förmodligen är de sända för något vist ändamål.¹

H. G. Wells novell om herr Coombes från år 1896 är ett roande inslag i den långa debatten om flugsvamparnas eventuella förmåga att inge mod och styrka. Genom svamparna blev Coombes macho. Och en gång skulle flugsvamparna ha förvandlat redan morska vikingar till bärsärkar. Kämparna hade blivit så rasande att allt motstånd mejats ner. Detta känner varje nordbo till. Ibland ger även handböcker och vetenskapliga tidskrifter stöd för denna åsikt.² För att vi skall kunna ta ställning i sakfrågan måste vi veta mer, framför allt om bärsärkar. Därför skall vi vända oss till texterna från Nordens äldsta historia. Det bästa materialet om enskilda bärsärkars öden finns i islänningasagorna. De skrevs ner under 1200-talet och början av 1300-talet. Men innehållet handlar om vikingatid, från 800-talets mitt och ett par århundraden framåt.

Bärsärkarnas egenskaper

Bärsärkar nämns för första gången i rapporten om slaget vid Havsfjord. Det var genom segern där, troligen år 872, som Harald Hårfager enade Norge. Texten säger endast att »bärsärkar *grenjuðu*« och »ulvhednar *emjuðu*«. ³Ingen-ting sägs om själva bärsärkagången, förutom det att Norges enande skedde till bärsärkars vrål och yl.

Lika torftig är den *poetiska* eller *äldre Eddan*. På två ställen nämns ordet bärsärk kortfattat. I ett av fallen skrävlar Oden och Tor med varandra om sina företräden. För att drämna till med ett verkligt stordåd säger Tor att han kuvat »kvinnliga bärsärkar, som övat de värsta odåd och villat allt folket«. ⁴Då ger Snorres beskrivning i *Ynglingasagan* mycket mer. Enligt den texten kunde Oden göra så »att hans fiender blev blinda eller döva eller skräckslagna under striden och så att deras vapen inte bet bättre än käppar. Hans män gick utan brynjor och var galna som hundar eller vargar och bet i sina sköldar och var starka som björnar eller tjuvar. De dödade människor och varken eld eller järn verkade på dem. Det kallas bärsärkagång«. ⁵

Motsvarande skildringar finns i Saxo Grammaticus bok 'Danernas bedrifter', eller *Gesta Danorum*. Där berättas om sju trollkunniga söner, vilka ofta greps av plötsliga vanvettsanfall. Då bet de i den översta sköldranden, svalde glödande kol och sprang genom eld. Ännu värre var Hardben som under sin sista strid blev så ursinnig att han högg ner sex av sina egna kämpar innan han själv klubbades ner. ⁶

Allra tydligast framträder bärsärkagången och enskilda bärsärkar i de

isländska släktsagorna. Ta till exempel Kväll-Ulv från *Egil Skalla-Grimssons saga*. Det berättas att Kväll-Ulv och Skalla-Grim hade spejat mot segelleden hela sommaren. Skalla-Grim, skarpsyntare än andra, såg hur Hallvard kom seglande, hur besättningen tog i land och lade sig att sova på skeppsdäcket under tält. Då sprang Kväll-Ulv och Skalla-Grim ombord på skeppet med tjugo man vardera och högg ner tälten. När Kväll-Ulv stormade akteröver hände det. Då »kom bärsärkaraseriet över honom och likaså över flera av hans följeslagare. Alla som kommo i deras väg dräpte de ... När Kväll-Ulv kom bort i lyftingen, svingade han sin spjutyxa och högg Hallvard rakt genom hjälm och huvud, så att yxan sjönk ända till skaftet. Han ryckte den så hårt till sig att han slungade Hallvard upp i luften och överbord.«⁷

Bärsärkagången slutade vanligen i sin raka motsats. Efter raseriet följde en egendomlig mattighet och vanmakt, vilket beskrivs på följande sätt i *Egil Skalla-Grimssons saga*:

Det är sagt om de män som led av trolskt hamnskifte eller som greps av bärsärksgång, att så länge raseriet var över dem, då var de så starka att intet stod dem emot, men när det runnit av dem då var de kraftlösare än någonsin eljest. Också med Kväll-Ulv var det så, att när hamnskiftesgången lämnade honom, då kände han mattigheten efter det anfall han lett, och av det ena med det andra överfölls han av en sådan vanmakt att han måste gå till sängs.⁸

Förutom denna speciella kvalitet kännetecknas bärsärkagången av fem egenheter till. För det första så vrålar och ylar en bärsärk som Fenrisulven själv. För det andra biter han i kanten av sin sköld. För det tredje är han onormalt stark. För det fjärde tål bärsärken både eld och glöd. Och för det femte så biter inte järn på honom, det vill säga han låter sig inte hejdas med vapen och känner ingen smärta.

Varifrån kom då detta raseri? Kan det vara så som folkmun säger, att vikingarna åt röd flugsvamp? Svampen ger verkligen besynnerliga symptom. Ett problem är att källmaterialet inte nämner något om svamp. Men det finns andra folk som ätit röd flugsvamp, och deras erfarenheter skulle kunna vara till hjälp. Längst borta i östra Sibirien lever korjaker och tjuktjer och de har ätit flugsvamp med stor förtjusning. Vilket ljus kan deras erfarenheter kasta över vårt aktuella problem?

Bland mördare och stålmän

Både tjuktjerna och korjakerna var hårdhudade krigare. Under 1700-talet begick de hellre kollektivt självmord, än de gav upp inför ryssarnas anfall. I sådana krigiska sammanhang nämns flugsvampen aldrig. Men det finns faktiskt en uppgift om att svamp och kamp hör samman. Vid mitten av 1700-

talet skriver resenären Krasheninnikov följande: »kamtjadaler [itelmener] och bofasta korjaker äter också *mukhomor* när de planerar att döda någon.«⁹ Den röda flugsvampen användes alltså av krigare. Men lika litet som en svala gör en sommar, garanterar denna enda notis att flugsvampen varit en mördarsvamp. Det är nämligen bara Krasheninnikov som har en rad om detta. Ingen annan nämner något liknande. Även om det finns en kärna av sanning, så är en annorlunda tolkning också möjlig. Männen kan ha ätit svampen för att rådfråga flugsvampens andar om utgången av en kommande strid.

Det vanliga är att användarna poängterar att svampen ger sinnet en stilla frid. Karl von Ditmar kunde inte påminna sig ha sett en enda som varit rasande eller vild, trots att han mött åtskilliga personer som ätit flugsvamp. De berusade var mycket lugna och stillsamma, de smålog vänligt och mumlade för sig själva.¹⁰ I och för sig är ett visst våld inte okänt. På befallning av en flugsvampsande skar Krasheninnikovs tolk nästan upp magen på sig själv. Först i sista ögonblicket lyckades sällskapet hindra honom. En annan man hindrades från att strypa sin arbetsgivare, åter på order av en flugsvampsande. Anden hade frestat mannen med att dådet skulle öka hans rykte. Värre gick det för en tredje man. Han hade för vana att inför långresor äta litet flugsvamp för att bli mindre trött. En gång råkade dosen bli för stor. Mannen krossade då sina testiklar och dog. Eftersom han var ensam kunde ingen avstyra honom. Det gemensamma för de här tre fallen är avslöjande. Ingen av männen var en etnisk sibirier. Den förste – som ovetande ätit flugsvamp – var son till en kosack, den andre var ordonnans, den tredje var soldat!¹¹ Det var alltså kosackerna som snedtände på svamp. Medan itelmenerna nöjde sig med två, sades ryssarna kunna äta ända upp till tio stycken.¹²

Men visst hände det också att infödda åt sig alltför fulla på flugsvamp med vilda ögon, konvulsioner, raseriliknande utbrott och kollapser som följd. Den berusade kunde bli helt omedveten om omgivningen, ragla runt och bryta sönder allt som råkade stå i vägen.¹³ Det påminner faktiskt om de exempel på våldsamt beteende som finns i medicinska journaler. Så rapporteras det om en man som ätit något slags svamp, blivit yr och förlorat minnet. Då man hittade honom på hans rum hade inredningen slagits i bitar, och mannen vantkade upphetsat runt »bölande som en tjur«¹⁴. Boven i dramat torde ha varit panterflugsvamp; arten har likadana gifter som röd flugsvamp.

För att fungera som goda krigare måste bärsärkarna ha mer styrsel än i exemplen ovan. Kanske är det så att dosen måste vara exakt rätt. Det finns några fall från östra Sibirien som tyder på att en väl avvägd och måttlig mängd svamp kan förvandla människor till stålmän. Litet flugsvamp i kroppen lär ha givit en person krafter att bära en 54 kilo tung mjölsäck en och en halv mil.¹⁵

En man försäkrade att han med hjälp av en flugsvamp utan svårighet kunde göra tre mäns arbete under höbärgningen.¹⁶ Vidare berättar en antropolog om en reskamrat som under lättare svamprus brukade ta av sig snöskorna, för att utan trötthet och i ren fysisk glädje pulsa fram i djup snö vid sidan av draghundarna, timme efter timme.¹⁷ Och före jakt med kanot lär renjägare ha tuggat i sig flugsvamp för att bli pigga och flinka.¹⁸

Notiserna är bestickande. Varför skulle inte litet dundersvamp ha kunnat pigga upp våra vikingar? Det hände ju att de sattes på mandomsprov, där alla medel borde ha tillgripits. Ta till exempel de beryktade svenska bärsärkarna Halle och Leikner från *Eyrbyggjasagan*. Sveakungen Erik Segersäll hade sänt kämparna som gåva till kollegan i Norge, vilken i sin tur skänkt dem vidare till en man från Island. Där råkade Halle falla för den granna Åsdis. På inga villkor ville han slå henne ur hågen, och Halles förälskelse gav upphov till följande drama där list stod mot rå styrka.

Varken Åsdis eller hennes far Styr, som råkade vara bärsärkarnas 'ägare', tyckte att ett gifte med en bärsärk var hedersamt nog. Men Halle var inte blyg av sig. Han gav sin blivande svärfar tre dagar att tänka över saken. Styr insåg att det var farligt att avvisa frieriet. Han föll därför till föga och lovade att Halle skulle få Åsdis. Villkoret var dock att han skulle vinna giftet genom att utföra stordåd på gammalt vis. Först skulle Halle röja väg fram till hamn, sedan resa gärdsgård över ett lavafält och slutligen bygga en rejäl fåråfalla på stenmarken.

Dagarna genom slet bärsärkarna ont. Man kan tycka att några flugsvampar hade kommit dem väl till pass i det tunga arbetet. Men inte ett ord om detta. När kvällen kom var männen alldeles utmattade, och för att förklara den tröttheten behövs inga svampar. Låt oss se om sådana dopingmedel har någon roll i dramats våldsamma upplösning.

Styr hade förberett sig noga. Medan bärsärkarna slitit på lavafälten hade han låtit bygga en halvt underjordisk bastu. Ugnen var placerad så att den låg rakt under en lucka i taket. När Halle och Leikner äntligen var klara, låtsades Styr vilja tacka för storverket genom att be sin blivande måg och dennes vän vila ut i den nybyggda bastun. Men så fort de var inne bommade Styr för dörren. Sedan lade han en rå och hal oxhud på trappan ner till bastun. Därefter var det dags att bjuda bärsärkarna på ett hett bad. Takluckan öppnades och Styr hällde vatten rätt ner på den heta ugnen. En brännhet vattenånga fyllde genast bastun. Trots allt lyckades bärsärkarna få upp dörren. Men Halle slant på huden och dog för Styr's hand. Leikner fick ett svärd rätt genom kroppen, föll baklänges och dog inne i bastun. Inte heller nu lämnas utrymme för några som helst svampar.

I den norska och den isländska litteraturen omtalas åtskilliga kraftprov. Kruxet är att svamp aldrig nämns med ett enda ord. Den som påstår att vikingar åt flugsvamp, eller att bärsärkagång orsakades av flugsvamp, är skyldig att visa på något belägg i de gamla texterna. Eller måste man det? Kanske var det så att svampen – liksom andra örter – fick ligga och dra i öl, och att islänningarna inte brydde sig om att reda ut bryggerikonstens teknikaliteter för en nyfiken eftervärld. Halle och Leikner kanske styrkte sig med spetsat öl? Länge sade man att den röda flugsvampen saknas på Island. Men år 1958 hittades den plötsligt. Då berättade män att de sett den så långt tillbaka som de kunde minnas.¹⁹ Intressant nog heter den dessutom berserkjasveppur. Men namnet ger inget stöd i sakfrågan. Ordet myntades nämligen så sent som på 1920-talet. Då omdöpte den isländske botanikern Stefán Stefánsson flugusveppinn till berserkjasveppur – sannolikt med Schübeler i minnet.²⁰ Men ändå! Kan vikingarna ha lagt flugsvamp i ölet?

En svamp i ölet

Hösten 1996 publicerade den seriösa barntidningen *Kamratposten* en bild på bärsärkar. Bildtexten lyder: »Vansinniga och omänskligt starka blev vikingarna när de druckit drycken som gjordes av flugsvamp. Blandningen fungerade som doping i striderna.»²¹ På bilden ser man hur bärsärkar biter i sköldar och med bart huggande svärd går lös, lika mycket på inredningen som på varandra. Två stop öl vältes och tilltugget, fem röda flugsvampar, virvlar i luften. Man kunde tro att vikingarna suttit och ölat och plockat i sig flugsvamp som forntida chips.

Idén om ett flugsvampöl förekommer också i något äldre svampböcker. Enligt svampkännaren Nils Suber levde vikingarna vildare än vanligt under senhöstarna. Då hade frosten förvandlat svampens stärkelse till socker, och detta hade jäst till alkohol. Då »knäckte [vikingarna] flugsvampar och drack. De råkade i bärsärkaraseri och levde vildare än förut.»²² Exakt hur Suber tänkte sig det hela är litet oklart. Han brukade skämta om att dricka en svamp.

Tanken att vikingarna spetsat sitt öl med svamp är inte så långsökt. Sedan äldsta tid har man kryddat öl med diverse växter, till exempel pors, utan att Eddadikterna nämner ett ord om detta. Ändå är man ganska säker på att folk redan under vikingatiden tillsatte pors.²³ Ett sådant öl leder inte till raseri, men väl till svår huvudvärk. Än värre är följderna av skvattram och rölleka, också de ölkryddor som inte omnämns i Eddan. Om vikingarna druckit röllekeöl så kan de mycket väl ha flugit i luven på varandra. Det gjorde i alla fall dalabönderna på 1700-talet av sin 'galentåra'. Zoologen och professorn Nils von Hofsten har studerat allt som finns om växter och

djur i Eddan. Han antar att det kan ha funnits olika slag av bärsärkaraseri. En del kunde ha berott på rölleke- eller skvattramöl. Han tror inte att bärsärkagången kan förklaras med att vikingarna ätit flugsvamp. Men han vill inte helt utesluta möjligheten att öl någon gång kan ha förstärkts genom tillsats av röd flugsvamp.²⁴

Den moderna vurmen för vikingar har också lett till att sällskap bryggt sitt eget vikingaöl. Ett sådant hemjäst öl har spetsats med såväl rölleka som med röd flugsvamp. Resultaten visar övertygande att folk blir fulla. Men symptom på våldsamhet saknas, utom i ett fall. Det gäller en kvinna som druckit flugsvampöl och som, vid ett tillfälligt barbesök, kompletterat detta med en pinne whisky. Hon kände sig lättprovocerad, uppfylldes av maskulin energi och blev aggressiv. När damen kom i delo med en yuppie, grabbade hon tag i hans slips och drog honom upp från bordet. I den situationen kom hennes vänner till bistånd och kastade ut henne från krogen.²⁵

Det kan vara så att flugsvamp ger bättre kämpaglöd. Men huvudproblemet är åter källorna. Det är inte bara det att flugsvamp saknas i dem. Då bärsärkagång nämns är det inte ens i samband med öl. Det finns visserligen ett undantag, och det kan därför vara värt att ta upp episoden här. Det handlar om en litterär 'action' i vilken islänningarnas hjälte, Grette den starke, har huvudrollen.²⁶

Grette var islänningarnas Herkules, eller Tor om man så vill. Rödhårig och armstark brottades han med jättar, otyg och bärsärkar. En gång, berättas det, gästade han Torfinn Kårsson på Håramarsö. Som det begav sig kom Grette, jämte några huskarlar, att vakta gård och kvinnor under julhelgen; det var naturligtvis inte den kristna julen som firades utan den fest som nordborna sedan gammalt kallat för *jól*. På själva julaftonsdagen inseglade ett skepp med tolv män till ön. Det var bärsärkarna Tore tamb och hans broder Ögmund onde, vilka förklarats fredlösa över hela Norge. Grette kände igen dem och förstod att så objudna gäster inte kom med julfred, allrahelst som de hade otalt med gårdsägaren. Eftersom Grette inte hörde hemma på gården, så låtsades han vara ovän med Torfinn och välkomnade därför gästerna. Han berättade att husbonden inte var att vänta förrän efter helgen, så visthuset var ovaktat och kvinnorna låg alltför ensamma i sängen. Grette föreslog öl till dricka efter deras rodd. Han ställde fram det starkaste, drog många historier och gästerna satt länge vid karen och lyssnade och drack. Medan mörkret sänkte sig blev de allt mer medtagna. När de äntligen bröt upp för att gå till kvinnorna, föreslog Grette att de skulle ta en titt i fatburen, en stolpbod där Torfinns kostbarheter fanns. Det kunde bärsärkarna inte motstå. Medan de stod inne i det skumma förrådet och skämtade, smet Grette ut, stängde dörren och satte

bommen för. Därefter skyndade han till gården och lyckades hitta vapen och hjälm. Så återvände Grette med fyra modiga huskarlar.

När bärsärkarna fann dörren låst, förstod de att Grette bedragit dem. De angrep väggarna med våldsamt kraft. Inom kort hade de rivit ner en brädvägg och via en svalgång nådde de trappan. Där kom bärsärkagången över dem. Då Grette kom emot dem ylade de som hundar. Så tätt störtade bröderna efter varann, att Grettes spjut gick genom Tore helt och hållet och trängde in i Ögmunds bröst. Båda två dog för samma stöt. Endast ett par bärsärkar undkom Grette med livet denna natt.

Den här unika litterära förbindelsen mellan öl och bärsärkagång stöder inte 'ölhypotesen'. Ölet gjorde bärsärkarna vänligt sinnade. Och Grette visste om detta. Den gnista som fick dem att explodera av raseri var upptäckten av Grettes förräderi och den livsfarliga situation de hamnat i. I det läget behövdes alla krafter, omedelbart.

Psykopater och varulvar

En verklig breidsida mot flugsvamphypotesen avlossades 1929 av Dr Grøn, expert på norsk medicinhistoria. Nyckeln till förståelsen av bärsärkagångens väsen hittade han varken i flugsvampens kemi eller i sibiriska paralleller. Historien är full av kämpar, som likt bärsärkar slagit ihjäl både vänner och fiender. I Grekland förblindade raseriets gudinna Herakles till den grad att han dräpte både sin hustru och sina barn. För en sådan framfart använde grekerna ordet *mania*. Romarna, som talade latin, skylldes på furierna och kallade därför raseriet *furor*. Grøn ansåg att vikingatidens raserianfall, eller *furor berserkicus*, kunde återfinnas i moderna sjukdomsfall och i journalerna över krigspsykos. Han hävdade att det mänskliga psyket är detsamma överallt och i alla tider. Därför är psykiatern den rätta personen att ställa den riktiga diagnosen.

Vid den här tiden hade den tyska läkarkonsten kartlagt den mänskliga psykopatologin i detalj. Vid alkoholepilepsi, till exempel, uppträder *furor epilepticus*, ett tillstånd som mycket liknar *furor hystericus*. Båda tillstånden påminner starkt om bärsärkaraseriet, det vill säga *furor berserkicus*. Grøn tyckte att det gick att placera bärsärkarnas sjukliga tillstånd under moderna vetenskapliga rubriker. Diagnosen *delirium hallucinatorium hystericum*, som ställs då sjuka skäller och biter som hundar, har också sin motsvarighet bland bärsärkarna. Det samma gäller den epileptiska psykos som kallas *furor melancholicus*.²⁷ Han hittade alltså nutida paralleller till bärsärkagången i den brokiga flora av diagnoser som fanns innan de moderna psykofarmaka togs i bruk.

Enligt Grøn var vikingatidens miljö gynnsam för uppkomsten av psyko-

ser. Vikingarna levde med ett överirriterat nervsystem. Mest obalanserade var bärsärkarna. De saknade självkontroll och var lätt mottagliga för suggestion. För en del av dem reserverade Grøn etiketten *hystero-epileptiker*, andra klassades som paranoida *pseudokverulanter*. Grøn såg bärsärkarna som grälsjuka psykopater och karakteriserade dem som »närmast undermåliga individer av samma typ som man ofta påträffar i nutidens förbrytarvärld«. ²⁸

Enligt Grøn bekräftar de gamla författarna hans tolkning att bärsärkarna var sjuka. Till exempel säger *Hervararsagan* att tillståndet efter ett bärsärkaskov påminner om »ett slags sjukdom«. ²⁹ En del bärsärkar bar också på egendomliga åkommor. Kväll-Ulv är ett bra exempel. Förutom att denne kunde gå bärsärkagång så led han uppenbarligen av någonting. Ända fram på eftermiddagen var Kväll-Ulv en klok och redlig man. Men sedan blev han folkskygg och var svår att komma till tals med. Ja, han blev rent av ondsint. En egendommig sömnlust kom över honom. Folk sade att han kunde skifta hamn. Med Grøns ord var Kväll-Ulv en »ren psykopat med epileptiforma anfall«. ³⁰ Dragen gick igen hos såväl sonen Skalla-Grim som den berömde sonsonen Egil Skalla-Grimsson. Alla hade de paranoida drag och alla var de, hävdade Grøn, temperamentsfulla rättshaverister. ³¹ Det fanns hela ätter med psykopatologiska drag. Till dem kan man också räkna bärsärkasläkten Arngrim.

Arngrim bärsärk hade tolv söner. Alla var de bärsärkar och alla ägde de goda holmgångssvärd. Men över sonen Angantyr's svärd, Tyrfing, vilade en förbannelse. Varje gång det drogs ur baljan krävde det varmt människoblod. Under vikingatåg måste bröderna föra egen båt, ty så våldsamma var de när raseriet föll över dem att de slog sönder sitt skepp och dräpte alla i närheten.

Vid den här tiden levde Nordens vackraste ungmö i Uppsala. Hon hette Ingeborg och var kung Yngves dotter. Angantyr hade svurit att han skulle kämpa till döds för att få henne. Följden av eden blev den berömda holmgången på Samsö, där Angantyr och hans bröder kämpade på liv och död mot Ingeborgs hjälte Hjalmar.

När Arngrimsönerna kom till ön var Hjalmar's två skepp redan på plats, vart och ett bemannat med hundra man. Bröderna drog genast sina svärd, bet i sköldranden och bärsärkagången var över dem. Trots tappert försvar från besättningen dräptes alla, och bärsärkarna gick vrålände i land.

Hjalmar och Odd den vittfarne hade lyckligen sluppit den leken. De var nämligen uppe på ön för att spana efter Arngrimsönerna. När de kom ner till stranden befann de sig därför ensamma, öga mot öga med bärsärkarna. Bärsärkagången hade emellertid gått över och kämparna var svagare än vanligt. Angantyr var ändå en formidabel motståndare. Han gick genast till anfall med solen gnistrande från sitt dvärgsmidda svärd. Men Odds skjorta skyddade

bra, och hans vassa svärd skar genom bärsärkarnas brynjor som vore de av tyg. Odd dräpte alla Angantyrns bröder. Och Angantyr fälldes av Hjalmar. Men denne fick sexton sår och förblödde till döds. När Ingeborg fick veta utgången tog hon sitt liv.

Att hela tolv män på en och samma gång kunde gå bärsärkagång förklaras av Grøn som en form av massuggestion.³²

På sätt och vis finns det ett modernt fall från det andra världskriget, beskrivet av en svenska som var gift med en ungersk magnat. I november år 1944 gick ryssarna över Donau för att ta den ungerska kröningsstaden Székes-Fehérvár. I frontlinjen hade ryssarna, sades det, placerat förbrytare och slödder av värsta slag. De skulle ha förberett sig för striden genom att stoppa vaddtussar »preparerade med ett egendomligt svampgift« i näsborrarna. Ett gift som »förvandlar människor till odjur«. Efterhand som giftets verkningar släppte, »tjöt och vrålade de som besatta, de rasade och bet som rabiesgalna hundar och föll därefter ned på marken i en tung sömn.«³³

Soldaterna var knappast galna på grund av någon svamp. Man kan förmoda att svampen är med för att skapa ett intryck av än större barbari. Grøn skulle nog ha tillagt att vi har att göra med ett raseri av sjuka människor, kanske psykopater. I frontlinjen stormade män, som redan under normala förhållanden var obalanserade. Kriget hade pågått flera år och ytterligare förråat dem. Grøn hade säkerligen fäst uppmärksamheten vid en speciell detalj, nämligen den att man liknade soldaterna vid rabiesgalna hundar.

Grøn trodde att föreställningen om bärsärkarna även hade en djupare orsak. I gammal folktro har vissa män ansetts kunna skifta hamn, det vill säga förvandla sig till olika djur. Det är välkänt att vikingatidens kämpar gick klädda som vargar och björnar. Åtminstone antyds denna möjlighet i kvädet till Harald Hårfager. Där sägs det att *berserkir* vrålade och *ulfheðnar* ylade. Det första ordet har tolkats så, att bärsärken slet av sig kläderna och kämpade i bara skjortan, 'berr serkr'. Alternativt skulle ordet stå för 'man klädd i björnskin'. En sådan tolkning stämmer väl med uppfattningen att 'ulfheðnar' betyder vargskinnströjor. Kanske var det så, säger Grøn, att bärsärkarna, i sina egna och i omgivningens ögon, förvandlades till djur. De skulle alltså ha varit ett slags varulvar eller människovargar. Övertron på varulvar är gammal; antiken använde ordet *lykantropi* för samma fenomen. Ursprunget till idén om ett hamnskifte kan möjligen sökas i en sjukdom. Det finns nämligen ett virus som både gör hundar galna och som förvandlar smittade människor till bitande 'vilddjur'. I bärsärkagåtans botten ligger alltså sjukdomen rabies eller hundgalenskap, som får människor att transformeras till rasande hundar och som förmodligen givit upphov till tron på varulvar.

Med detta lämnar vi Grøn. Han undersökte källorna och analyserade bär-särkagången utifrån en medicinares 1920-talshorisont. Det är dags att ta reda på hur meningsutbytet om bärsärkar och röd flugsvamp började. Ursprunget förlorar sig inte alls i någon urgammal folklig kunskap som traderats sekel efter sekel. Debatten startade mycket exakt år 1784. Det första inlägget kom från Samuel Ödmann (1750-1829) och det skrevs förmodligen i Stockholms skärgård.

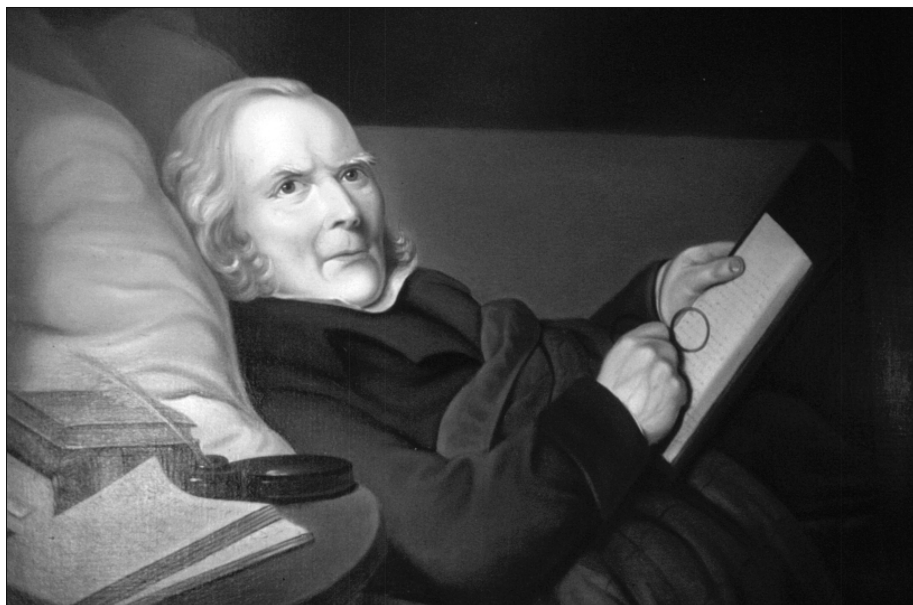
En svensk hypotes

Under många år arbetade Samuel Ödmann som präst och lärare på Ingarö, nära Stockholm. Där gjorde han viktiga insatser som biolog. Detta uppmärksammades i huvudstaden. År 1784 inbjöds Ödmann till att hålla sitt inträdes-tal i *Kunliga Vetenskapsakademien*. Ett rykte gör emellertid gällande att han inte själv förmådde hålla talet på grund av ett säreget handikapp.

Det var detta handikapp som en gång gjorde Ödmann till en välkänd och omtalad figur. I skärgården hade han drabbats av en besvärlig frossfeber – möjligen var det fråga om malaria – som kom att förändra hela hans liv. Han utvecklade nämligen en panisk skräck för luftdrag och kyla. Slutligen kunde han inte ens vistas utomhus. Ja, knappast lämna sängen. Vänner ordnade så att han slapp Ingarö och fick en tjänst som kyrkoherde i Gamla Uppsala; senare blev han också professor vid universitetet. Men några predikningar i kyrkan kunde han inte hålla, och föreläsningarna för studenterna höll han hemma, liggande i sin säng. Decennium efter decennium.

I främmande besökares program ingick vanligen ett besök hos 'gubben i sängen'. Först måste de uppehålla sig i ett ytterrum, som fungerade som en värmesluss. När de väl fick komma in tilläts de knappast närma sig honom. Där på sängen låg Ödmann påklädd och därifrån föreläste han. Värmen i rummet lär ha stigit till upp emot 30 grader, tillräckligt för att, som det hette, »steka sill på väggarna«. Enligt samma vittne skulle maten serveras på fyrfat, och »brev och tidningar skulle före framlämnandet, ligga på en glödhet kakel-ugn, och innan man fick inträda i hans rum, skulle man en tid hava uppehållit sig i ytterrummet, och sedan ej komma honom för nära. Vatten tålte han icke och hade troligen ej tvättat sig på flera år.«³⁴ Gubbens kunskaper om världen var emellertid enorma. Han frågade om allt och han visste allt. Besökarna både förvånades och generades inför mannens detaljrika frågor om saker de själva borde varit bättre underrättade om.

Ödmann kände till världen, så väl som en europé kunde göra det för två hundra år sedan. Vid sidan av sitt arbete och sin forskning läste han nämligen allt han kom över, helst reseskildringar. Att översätta och sammanfatta dem

Det var Samuel Ödmann som väckte tanken att vikingarna skulle ha ätit röd flugsvamp. Tavla från Pilhamns kyrka.

var något av en vurm. Småningom blev det ett fyrtiotal band över resor från när och fjärran. Naturligtvis kände han till de flugsvampätande korjakerna i Kamtjatka. Ja, han hade skrivit en liten bok om dem också. År 1784, det vill säga samma år som Ödmann tog sig in till Stockholm för att hålla sitt tal inför *Vetenskapsakademien*, accepterades en artikel av honom i akademins tidskrift. Uppsatsen heter: *Försök, at utur Naturens Historia förklara de nordiska gamla Kämpars Berserka-gång*. Det är med denna studie som debatten om bärsärkar och flugsvampar inleds.

Ödmann beskriver bärsärkarna som vikingatida vidunder. Men han var en upplyst man, och han avvisade uppfattningen att de skulle ha varit offer för djävulen. Likaså tvivlade han på en psykologisk tolkning. Växterna däremot, fortsätter Ödmann, innehåller åtskilliga ämnen som förmår »bringa föreställningskraften uti en sådan oreda och ingjuta det ursinnigaste öfverdåd.« Så går han genom opium, belladonna, hampa, spikklubba och därrepe. Han förkastar dem en efter en. Av alla svenska växter, avslutar Ödmann, »synes mig dock *Flugsvampen, Agaricus muscarius* vara den, som i synnerhet uplöser gåtan om Berserkarna«. ³⁵

Ödmann försäkrar att flugsvampen används så allmänt i norra Asien att man knappast hittar ett nomadfolk som inte därmed »beröfvar sig sina känslor och sinnen, för at åtnjuta den djuriska vällusten att icke plågas af förnuftets

välgörande styrsel«. ³⁶ Befolkningen i Kamtjatka, upplyser han, tillreder en dryck gjord på röd flugsvamp och mjölkört. Till en början är de lustiga och sjunger och ropar. Men sedan blir de oregerliga, och med tilltagande ursinne får de ovanliga krafter. Ofta måste nyktra personer vakta dem, så »at de ej må begå våld på sig sjelfva och andra. Raseriet räcker 12 timar, mer eller mindre; då sedan matthet infinner sig, som slutar sig i fullkomlig magtlöshet och sömn«. ³⁷

Det är tydligt att Ödmanns tolkning av bärsärkagången är en följd av hans möte med reseskildringarna från Sibirien. Hans argumentation är modern och rationell. Men han avslutar med några notiser som avslöjar en äldre tids historieuppfattning. På Ödmanns tid trodde man att Oden och asarna varit verkliga människor innan de hade upphöjts till gudar. Från trakterna runt Donau skulle de ha vandrat norröver. Med Odens ankomst till vårt land anlände också bärsärkarna; de tillhörde ju Odens vilda krigare. Och med dem kom seden att berusa sig med flugsvamp. Invandrarna var ju från Asien där den röda flugsvampen bevisligen används. Också ättestupan kunde Ödmann förklara med hjälp av flugsvamp. Eftersom svampen utmärglar kroppen fann hjältarna det vara bäst att söka döden i förtid. Därför kastade de sig ut från någon bergssida och nådde Valhall direkt. Samtidigt slapp hövdingen ta hand om nergångna bärsärkavrak. I hans hird skulle kämparna vara oövervinnliga, ständigt.

Ödmanns förslag togs upp av botanister och mykologer. I en allmänt spridd bok om svenska växter av Johan Wilhelm Palmstruch (1770-1811) fördes hypotesen in i 1800-talet. ³⁸ Palmstruch accepterade Ödmanns förmodan att kunskapen om den berusande flugsvampen varit en hemlighet som bärsärkarna bevarat sinsemellan. Hade bönderna känt till raseriets triviala ursprung så skulle deras respekt för elitkrigarna ha gått förlorad. Med viss tveksamhet fördes stafettpinnen vidare av mykologen Elias Fries. Först varnar han läsaren för flugsvamp som kan vålla yrsel och raseri. Sedan följer några på guld-våg vägda ord. »Man har yttrat den förmodan«, sade Fries, »att man genom Flugsvampen fordom hos oss försatte sig uti det s.k. berserka-raseriet.« ³⁹ Allt vidare kretsar kände till Ödmanns förklaring. Spännande var den, och Palmstruch hade tillfogat något som lät som ett dunkelt löfte – kärlek under svamprus skulle vara, sade han, något alldeles särdeles.

Sedan 1784 har den flugsvampätande vikingen fascinerat många. Ibland har hypotesen, likt 'gubben i sängen', vilat under långa perioder. Liksom honom har den också lyckats bevara sin vitalitet långt upp i åren. Märkligt nog är förklaringen inte unik. Oberoende av Ödmann uppstod det faktiskt en liknande hypotes i Norge.

En norsk hypotes

Dr Frederik Christian Schübeler (1815-1892) hette en professor i botanik vid universitetet i Oslo. Han var också läkarutbildad och mycket kunnig i toxicologi. Liksom varje bildad norrman kände han väl till den äldre nordiska litteraturen. Naturligtvis var han bekant med bärsärkarna, och dessutom hade Schübeler läst vad flugsvampen ställt till med borta i Kamtjatka.⁴⁰ Liksom Ödmann hade han slagits av likheterna. Utifrån sin medicinska kompetens tyckte sig Schübeler se att de nordiska texterna var skrivna som om författarna varit kunniga läkare. Hans slutsats var att bärsärkarna måste ha ätit röd flugsvamp. Först då han kommit fram till denna diagnos stötte han, av en ren tillfällighet, på Ödmanns uppsats.

Schübeler medgav att det finns en hake i resonemanget. Bärsärkarna sågs nämligen aldrig äta flugsvamp. Svamp nämns överhuvudtaget inte i den äldre nordiska litteraturen.⁴¹ Men Schübeler resonerar på ett sådant sätt att tystnaden förvandlas till något som talar för hans teori. Hemlighållandet förklaras av det sätt på vilket bärsärkarna försvann ur historien. Så här skulle det ha gått till:

Runt år 1000 var jarlen Erik Håkonsson på väg till England för att hjälpa sin svåger. Innan han lämnade Norge höll han möte med stormännen. De var oroliga för »kringsvärmande våldsmän och bärsärkar«, som titt och tätt utmanade till holmgång med stormännens gods och kvinnor som insats. Erik förbjöd därför alla holmgångar i Norge och landsförvisade »alla rånare och bärsärkar«.⁴² Ett motsvarande förbud infördes på Island år 1123. Då inskrevs i kyrkorätten att bärsärkagång skulle straffas med tre års landsförvisning. Samma straff gällde för de närvarande män, som undvek att binda fast en rasande bärsärk.⁴³

Enligt Schübeler visar lagstiftningen att tidens ledande män mycket väl kände till sambandet mellan flugsvamp och bärsärkagång. Den visar också att bärsärkarna hölls ansvariga för de illdåd de ställde till med. Därför är det inte rimligt att påstå att bärsärkagången var något slags vanvett. Hur skulle man kunna lagstifta bort en sjukdom? Bara om raseriet berodde på yttre medel, såsom röd flugsvamp, så skulle en lagstiftning kunna ha en verklig effekt. Att svamp sedan aldrig nämns i litteraturen beror på att raseriets ursprung faktiskt var en välbevarad hemlighet. Samhällets ledare kände naturligtvis till orsaken. Men allmogen fick leva i föreställningen att bärsärkarna var besatta av troll och demoner; på så sätt var det lättare att förtrycka dem. Med kristendomens införande följde kravet på andra seder. Den nya tiden kunde inte tolerera bärsärkarna. I det läget kom förbuden – och både bärsärkar och bärsärkagång försvann. Så lyder hypotesen i norsk tappning. Sedan år 1885, drygt hundra

år efter Ödmanns uppsats, finns alltså en kombinerad svensk-norsk förklaring till vikingarnas bärsärkagång.

Men tvivlare fanns alltid, och argumenten behövde förstärkas. Ett halvt sekel efter Schübeler kom svenska rön att användas som stöd för flugsvamphypotesen i den norska debatten. Det var professorn i systematisk botanik och växtgeografi vid Bergens museum, Rolf Nordhagen, som hade råkat stöta på nya fakta:⁴⁴ För det första hade svenska soldater använt röd flugsvamp under kriget mot Norge 1814. Och för det andra hade en tysk arbetare i Malmö ätit svamp och betett sig som en bärsärk.

År 1908 hade tysken satt i sig en tallrik, bräddfull med oförvälld stekt flugsvamp till lunch. En och en halv timme senare började mannen känna sig dålig. Han kräktes och gick med svårighet hem från jobbet. Väl hemma lade han sig och förlorade medvetandet. En läkare tillkallades. Sent på eftermiddagen sändes mannen till sjukhus. Då var han mycket medtagen. Han fick behandling och stoppades i säng. Allt verkade gå bra och patienten var lugn. Men på kvällen brakade det lös. Han fick »våldsamma maniakaliska anfall; han sjöng, skrek, skrattade och skar tänder samt hoppade ursinnigt i sängen och slog omkring sig men försökte ej springa upp på golvet ... Han måste nu föras över till avdelningen för sinnessjuka, gjorde härunder rasande motstånd och misshandlade betjäningen«.⁴⁵ Mannen rasade ända till midnatt. På sennatten somnade han, och på morgonen var han alldeles kry. I hemmet hittades flera arter flugsvamp. Tjänstgörande läkare kom fram till att förgiftningen berodde på panterflugsvamp; mannen trodde antagligen att han ätit rodnande flugsvamp. Nordhagen föreslog nu inte att man borde införa en ny svamp för att förklara bärsärkagången. Men han hävdade bestämt att detta fall förstärkte Ödmans teori.

Än mer gjorde de svenska soldaterna det. De som ätit flugsvamp under kriget mot Norge. Det var Carl Th. Mörner som hade upptäckt att värmländska bärsärkar funnits så sent som år 1814. Förutom svampboksförfattare var Mörner professor i medicinsk och fysiologisk kemi samt specialist på toxicologi, och därmed en auktoritet att hänvisa till i debatten.

Svamp för krigare

Vi skall göra ett försök att spåra de värmländska bärsärkarna så gott det går. Historien om dem har sin poäng. Den första november 1918 höll Mörner ett föredrag om svamp inför *Vetenskaps-Societeten* i Uppsala. Bland åhörarna fanns professor Hugo Hildebrandsson (1838–1925), en välkänd meteorolog. Han måste ha lyssnat till föredraget med intresse ty han kom med ett märkligt bidrag, vilket gått till eftervärlden.

Bakgrunden till historien finns i de stora krigen mot Napoleon. År 1813 var Frankrike besekrat och Sverige tillhörde den segrande sidan, vilket danskarna däremot inte gjorde. Detta gav svenskarna ett tillfälle att ta Norge från Danmark. Norrmännen protesterade emellertid och proklamerade sin självständighet den 17 maj 1814. Därför måste de kväsa. På den svenska sidan ställde några värmländska 'bärsärkar' upp. Deras raseri hade kanske passerat oförmärkt, om det inte funnits en vaken officer vid Värmlands regemente. Då mannarna ryckte fram till strid märkte officeren att »några av männen var gripna av ursinne bl.a 'tuggande fradga'.« Han blev nyfiken och fick veta att de ätit röd flugsvamp för att komma i »gott stridshumör«.46 Det var om denna iakttagelse som Hildebrandsson visste berätta.

Nordhagen menade att soldaterna knappast kunde ha hittat på det här av sig själva. Han antog att det måste finnas en folklig tradition med rötter ända ner i vikingatiden. Men däri hade Nordhagen fel. Någon värmländsk sed att äta röd flugsvamp finns inte. Varifrån kunde professorn i meteorologi då ha fått uppgiften? På Hildebrandssons sida är slakten utdöd, och personer inom släktens andra gren, Hildebrand, känner inte till historien om flugsvampen.47 Men överraskande nog visar släkttavlan att Hugo Hildebrandssons far varit kapten vid Värmlands regemente. Och som 22- eller 23-åring hade denne deltagit i kriget mot Norge. Var det alltså Hugos far som berättat om de tokiga soldaterna för sonen sin? Eller hade kanske Hugo fått uppgiften från sin yngste farbror, Bror Emil? Tanken är hisnande. I januari 1829 hade nämligen studenten Bror Emil stigit in hos Samuel Ödmann på Svartbäcksgatan 17. Där låg gubben påklädd i sängen med skorna på. Det var som om han just kommit in från en tröttsam promenad, men sulorna visade inget spår av förslitning. Händer och fingrar var bruna av ingrodd smuts, utom de fingerspetsar som han stoppade pipan med. Ögonen var klara och blicken var skarp. Bror Emil hade satt sig långt ner i rummet. Ryktet sa att gubben visste allt. Efter en stund hade Ödmann bett Bror Emil att komma närmare och slutligen satt denne invid sängen. De hade samtalat om mycket, det vet man.48

Odens gåva

Av det som sagts ovan torde det framgå att bärsärkarna inte ätit röd flugsvamp. Jag önskar emellertid inte dödförklara myten, vilket jag i alla händelser inte kommer att lyckas med. I stället skall jag avsluta kapitlet med att ge svamphypotesen en liten chans. Det återstår ett sätt att resonera intellektuellt om bärsärkar och röd flugsvamp, som ger utrymme för ett visst hopp.49

En gång var bärsärkarna spetstrupper i en stormans hird. De klädde sig som vilddjur och de ägde det gudomliga raseriet, som är Odens gåva. I

gudens namn döljer sig det germanska ordet för raseri. Oden var känd för att kunna byta hamn. Han kunde när som helst förvandla sig till vilket djur som helst. Samma skrämmande förmåga hade en del bärsärkar. Symboliska spår av denna tanke återfinns i Stockholm, Köpenhamn, London, Skottland och i Kanada. Där går kungliga högvakter iklädda björntassar och björn-skinnsmössor, som vore de fortfarande kungens 'bärsärkar'. En så utstyrd hedersvakt hör makten och kungen till, såsom namnet *Royal Foot Guards* säger. Då bärsärkar nämns för första gången, vid striden i Havsfjord år 872, är det som kung Harald Hårfagers elittrupp på hans eget fartyg. Kämparna liknas vid vargar och björnar, och antagligen var de klädda i just vargpälsar och björnskin. I slaget deltog också krigets gud, Oden, som var Haralds favoritgud och som var alla bärsärkars gud. Det var han som försatte kämparna i ett sådant gudomligt – eller djävulskt – raseri, att fienden stelnade av skräck. Snorre berättar att Odens män var som galna hundar eller vargar. De bet i sina sköldar och de var starka som björnar eller oxar. De dräpte manfolk och på dem bet varken eld eller järn.

Mer än tusen år före Snorre berättade en romersk historieskrivare om något liknande. Då *germanerna* skulle strida eldade de upp sig med kampsånger och använde sköldarna på ett märkvärdigt sätt. Germanerna, sade Tacitus, »eftersträvar i synnerhet en hård klang och ett brutet sorl, i det man sätter sköldarna framför munnen, för att rösten genom att den kastas tillbaka må svälla ut till större fulltonighet och djup«. ⁵⁰ Redan då bet man i skölden! Bärsärkarseriets egenheter ingår alltså i en mer allmän germansk stridsteknik; det är uttryck för sin tids psykologiska krigföring.

I germanernas samhälle skulle alla unga män kunna strida. Men en del vigde hela sitt liv åt kampen. Så var det också i den stam som Tacitus kallar för *chatter*. I kriget stod de invigda i första ledet. De utgjorde chatternas elittrupp. Under fred gjorde de mindre nytta, levde på andra och slösade med allas egendom. Vi har att göra med en viss krigartyp som funnits från Europa och ända bort till Indien. I chatternas front stod utvalda slagskämpar, i Iran fanns 'tvåbenta vargar' och i Harald Hårfagers hird stred bärsärkar och ulvpälsar. Sådana edsvurna krigarsällskap går under namn av mannaförbund.

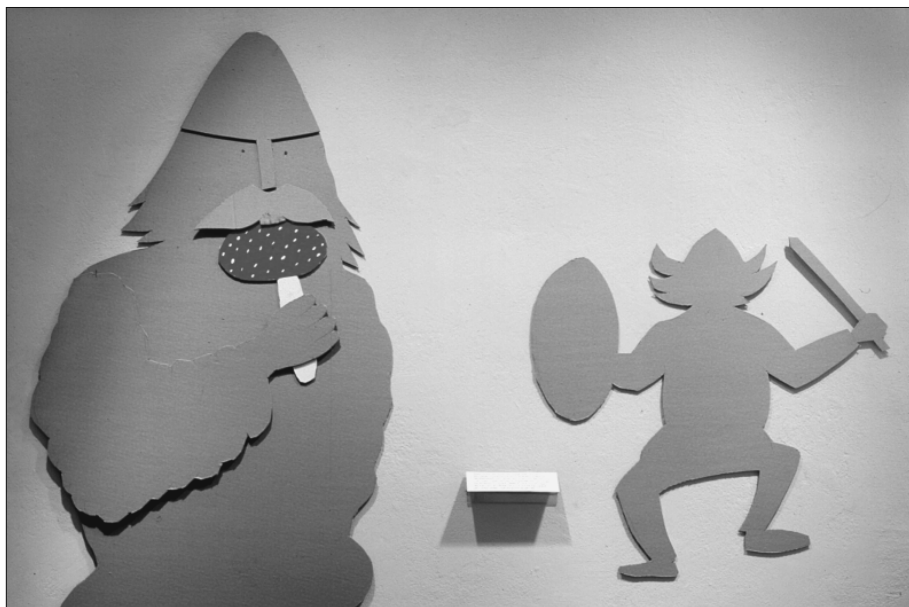
För att få tillhöra krigarelliten eller mannaförbundet måste de unga krigarna genomgå en initiation som innehöll manbarhetsprov. Blivande bärsärkar, det vill säga elitsoldater, undergick smärtsamma riter och testades möjligen med eld, kol och spjut. De skulle vara okänsliga. I detta har flugsvampen ingen roll. Men elitkrigarna skulle också nå extas. De skulle få Odens gåva och uppleva sig transformerade till vargar och björnar. Här kan flugsvampen ha spelat en roll. Tron att vissa droger använts för att locka fram hallucinatio-

ner är inte orimlig.⁵¹ För att underlätta suggestionen var männen antagligen klädda i skinn från de farliga djuren. Senare, i striden man mot man på slagfältet, behövdes alla reservkrafter. Då kom den yttersta orken med raseriet – Odens gåva – utan att någon flugsvamp var med. Svampar skulle alltså bara ha spelat en roll under själva initiationen. Då fick den unge mannen uppleva ett tillstånd av sådan styrka och osårbarhet, att varken eld eller järn bet på honom. Under kommande strider återupplevde bärsärken invigningens tillstånd av gudomlig kraft.

Nyckeln till bärsärkagångens gåta finns alltså i religionen, inte inom psykiatri. Man förklarar inte fenomenet bärsärkar genom att kalla dem för psykopater. De var snarare elitsoldater. De var Odens män, och kungens. När de isländska sagorna skrevs och Norden höll på att inlemmas i den europeiska kristna kulturen, hade de arkaiska elitkrigarna redan spelat ut sin roll. Mannaförbunden hade urartat. Som små rövarband plågade de ännu en tid en bondebefolkning, vilken alltid föredragit Tor framför Oden. Kanske var det Grette som dödade den sista bärsärken. Det skedde då han skulle fira jul hos bonden Einar. Då kom ett gäng kriminella ner till gården under en ledare och bärsärk vid namn Snäkoll. Sittande på sin häst utmanade han Einar att försvara sin dotter, eller utlämna henne. I sin nöd vände sig bonden till Grette. Då blev Snäkoll otålig och fräste åt den storvuxna lunsen som lugnt fortsatte sitt samtal med bonden. Snäkoll började yla högt. Han tjöt som ett djur och förde skölden mot munnen för att bita i kanten. Då såg Grette sin chans. Han störtade fram, gav skölden en våldsam spark så att käften fläktes upp och käken föll ner mot bröstet. Med vänster hand slet han Snäkoll från hästryggen, och med höger hand drog han svärdet och halshög honom. De övriga flydde som fega kräk.⁵² När Snäkoll viking sparkades ihjäl av Grette och hans huvud rullade ner på liden, var det sista akten i en urgammal indo-europeisk våldskult. Kungen behövde soldater även i fortsättningen. Men han hade ingen nytta av Oden längre. Krigsguden hade tagit hem en av sina sista einherjar till Valhall.

Mytens egentliga gåta

Problemet är inte huruvida vikingarna åt röd flugsvamp. Det gjorde de säkerligen inte. I sakfrågan går det att komma med bitande argument. Men debatten förefaller inte att kunna vinnas av nejsägarna. Soldaterna i Svea livgarde vet knappast varför björnskinns och björntassar ingår i högvaktens utstyrsel. Men de vet säkert berätta att vikingar och bärsärkar åt röd flugsvamp. Är det inte egendomligt att denna skröna, eller myt, har en sådan livskraft? På sätt och vis är det föreställningens styrka som förtjänar att granskas. Kan det fin-

Vikingarna sägs ha ätit röd flugsvamp för att få gott stridshumör. Figurerna från en utställning om svamp i Strängnäs museum.

nas någonting i ämnet som bevarar en aktualitet bortom historia, religion och kemi? Måhända gör jag mig skyldig till en ny skröna med några antydningar; H. G. Wells fantasier i novellen om herr Combes leder tanken i en bestämd riktning. Det var ju så att svampen förvandlade affärsägaren till en stark, hämningslös och dominerande man. Novellen slutar rentav med en diskussion om kvinnans väsen – ett resonemang som naturligtvis avslöjar mer om mannens ego. Den röda flugsvampen förs till en dunkel sfär där nyckelidén är manlighet. Kan det vara därför som de redan förut så maskulina vikingarna avbildas med horn på hjälmarna och med röd flugsvamp i händerna – symboler för virilitet och potens? Svaret går inte att ge här. Men i bokens andra del berättar jag om flugsvampen som en symbol för lycka. Det kapitlet kommer att ge en fördjupad förståelse till varför vikingar även i framtiden kommer att äta röd flugsvamp. Trots denna bok.

2. BÄRSÄRKAR OCH RÖD FLUGSVAMP

- ¹ Wells, 1927.
- ² Se t.ex. Fabing 1956; Fabing & Hawkins 1956, 409-15.
- ³ Bärsärkar och ulvhednar nämns av Hornklove i det s.k. *Haraldskvådet*, från omkring år 900. Det ingår i Snorre Sturlusons *Heimskringla*.
- ⁴ *Den poetiska Eddan* i B. Collinders övers. 1957, 73.
- ⁵ *Ynglingasagan* i Snorre Sturlusons *Heimskringla* (övers. av Johansson, K. G. i *Nordiska kungasagor*. 1991: I, 29).
- ⁶ Saxo Grammaticus; Tomus I, liber septimus II 7, 11 (Ed. Olrik & Ræder, 1931, 185 f).
- ⁷ *Egil Skalla-Grimssons saga* i H. Alving's övers. (*Egil Skallagrimssons och Gunnlaug Ormstungas saga*. 1992, 59. Stockholm: Fabel).
- ⁸ *Egil Skalla-Grimssons saga* i Å. Ohlmarks övers. (*De isländska sagorna*, 1962: I, 373).
- ⁹ Krasheninnikov 1972 (1755), 260. Även Vanderlip nämner mord i *I search of a Siberian Klondike* 1903, 215. Men uppgiften är trol. tagen från Krasheninnikov.
- ¹⁰ Ditmar, 1900, 100. Instämmer gör Erman (Erman 1848, 305), en källa som Schübeler använde.
- ¹¹ Krasheninnikov 1972 (1755), 259 f.
- ¹² Se Erman 1848, 305 not.
- ¹³ Bogoras 1909. Del I, 207.
- ¹⁴ Hertz 1943, 229.
- ¹⁵ Langsdorf 1809, 253. Georgi skriver att ostjaker som ätit flugsvamp blir ovanligt starka (Georgi 1783, 78).
- ¹⁶ Erman 1848, 305.
- ¹⁷ Bogoras 1909. Del I, 206.
- ¹⁸ Ibid.
- ¹⁹ Davidsson 1971, 402 ff.
- ²⁰ Eckblad 1990, 36.
- ²¹ *Kamratposten* 4/9 1996, 41.
- ²² Suber 1957, 8.
- ²³ Hofsten 1957, 54.
- ²⁴ Hofsten 1960, 207. Redan Samuel Ödmann hade snuddat vid tanken på ett flugsvampöl. I Ryssland lade man frön av spikklubba i ölet [spikklubba är en mycket giftig växt, runt hundra frön leder till döden inom några timmar!] för att dubblera ruset; Ödmann har uppg. fr. Gmelin (Ödmann 1784, 245; Gmelin 1770: I, 43). Vidare berättar Ödmann att kamtjadalerna drack flugsvamp i form av en dekokt med mjölkört (*Epilobium*). Flugsvamp i öl är inte Ödmann's idé. Men hans text leder lätt tankarna i den riktningen. År 1786 lanserade prästen Hans Jacob Wille idén att bärsärkagången orsa-

kades av ett öl, liknande Övre Telemarkens starka humleöl (*Beskrivelse over Sillejords Præstegield i Øvre-Tellemarken i Norge*. 1786, 275. Här ref. ur Grøn 1929, 56).

- ²⁵ Keskküla 1999, 35, 38 f.
- ²⁶ *Grette den starke saga*. Se t. ex. Ohlmarks 1963 III: 198 ff.
- ²⁷ Grøn 1929, 5, 48-50.
- ²⁸ Grøn 1929, 51, 58.
- ²⁹ *Hervarar saga ok Heiðreks konungs* i G. Thorensens övers. (*Nordiske Oldskrifter* utg. av det nordiske Literatur-Samfund. 1847: III, 8).
- ³⁰ Grøn 1929, 53.
- ³¹ Ibid.
- ³² Grøn 1929, 22.
- ³³ Kuylenstierna-Andrassy 1948, 93.
- ³⁴ Beskow 1928, 40.
- ³⁵ Ödman[!] 1784: V, 243-45.
- ³⁶ Ödman[!] 1784, 245.
- ³⁷ Ödman[!] 1784, 246.
- ³⁸ Palmstruch 1803, 108.
- ³⁹ Fries 1860, 7.
- ⁴⁰ Schübeler hade läst Krasheninnikov (1755), Steller (1774) och Erman (1833-48). Ödmann refererar bara till Steller och Georgi (1776-80); där emot skrev han år 1787 en bok om Kamtjatka utifrån Krasheninnikov.
- ⁴¹ Undantaget är Saxo Grammaticus som bl. a. nämner att svamp varit nödmat. Lib. Prim. VIII:7 (Olrik, J. & H. Ræder. 1931, 27).
- ⁴² *Grette den starke saga* i Å. Ohlmarks övers. (*De isländska sagorna* 1963: III, 198).
- ⁴³ Schübeler 1885, 226.
- ⁴⁴ *Aftenpostens A-magasin* 27/10 1927, häfte 44 och *Aftenposten* 11/1 1930.
- ⁴⁵ Dr Anders Prags redogörelse i årsberättelsen för Malmö allmänna sjukhus. Här cit. ur Bülow 1916, 50.
- ⁴⁶ Mörner 1919 b, 52.
- ⁴⁷ Samtal med bl.a. Karl-Gustaf Hildebrand och Gunvor Grenholm.
- ⁴⁸ Bror Emil Hildebrands otryckta självbiografi, ref. av Wijkmark 1923, 103.
- ⁴⁹ Mitt resonemang bygger på Ström 1982. Se också Johansons 1985, 72-80 och Eliade 1971, 1-20.
- ⁵⁰ Kap 3 i Tacitus *Germania*, (år 98). Här i P. Perssons övers. Se *Tacitus' mindre skrifter*, 1929.
- ⁵¹ Ström 1982, 183. Religionshistorikern Åke V. Ström låter faktiskt flugsvampen finnas med på ett litet hörn i just detta sammanhang. Åke Ohlmarks påstår, utan argumentation, att yrkesbärsärkar i krigstjänst kunde framkalla bärsärkagång genom att äta flugsvamp (*Fornordiskt lexikon* 1983, 50).
- ⁵² *Grette den starke saga* i Å. Ohlmarks övers. (*De isländska sagorna* 1963: III, 240 f).